

Jadwiga Kuczyńska-Kwapisz

Wydział Nauk Pedagogicznych Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0341-1062>

DOI: [10.35464/1642-672X.PS.2021.1-2.05](https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2021.1-2.05)

Człowiek z niepełnosprawnością narządu wzroku w społeczeństwie

Person with visual impairment in society

ABSTRACT: The publication presents the situation of blind and visually impaired people in successive stages of their lives. Historical aspects are referred to because of the valuable direction of tyflopædagogical guidelines set by Maria Grzegorzewska and Róża Czacka. Next, the period from birth to school was described considering the importance and methods of early support for the development of small children with visual impairment and their families. At the stage of schooling, the possibilities of education and rehabilitation are presented, considering three organizational forms of education: special, integrative and inclusive. Moving on to the stage of adult life, possibilities for visually impaired students to study at universities are described. It is indicated what facilities are available for blind and partially sighted students. Next, vocational opportunities for people with various visual impairments are presented. Factors favorable and hindering obtaining their employment are characterized. Ways of modifying the environment to meet individual needs of people with visual dysfunctions are described. Occupations and forms of employment for blind and visually impaired people are presented. The life stories of several visually impaired people who have achieved professional success are given as positive examples. It was found that in order for a visually impaired person to occupy their rightful place in society, systemic support, including supportive state policy, and a favorable atmosphere of the social environment are still necessary.

KEYWORDS: blind, disability, spatial orientation and mobility, rehabilitation, visually impaired, Braille system.

STRESZCZENIE: W publikacji przedstawiono sytuację osób niewidomych i słabowidzących na kolejnych etapach ich życia. Odwołano się do aspektów historycznych ze względu na cenny kierunek oddziaływań tyflopædagogicznych wytyczony przez Marię Grzegorzewską i Różę Czacką. Następnie opisano okres od urodzenia

do pójścia do szkoły uwzględniając znaczenie i sposoby wczesnego wspierania rozwoju małego dziecka z niepełnosprawnością narządu wzroku i jego rodziny. Na etapie nauki szkolnej przedstawiono możliwości edukacji i rehabilitacji z uwzględnieniem trzech form organizacyjnych kształcenia: specjalnego, integracyjnego i włączającego. Przechodząc do etapu życia człowieka dorosłego opisano możliwości studiowania osób z dysfunkcją wzroku w uczelniach wyższych. Wskazano z jakich udogodnień mogą korzystać studenci niewidomi i słabowidzący. Następnie przedstawiono możliwości zawodowe osób z różnorodną niepełnosprawnością wzroku. Scharakteryzowano czynniki sprzyjające i utrudniające uzyskania przez nich pracy. Opisano sposoby modyfikacji otoczenia do indywidualnych potrzeb osób z dysfunkcją wzroku. Przedstawiono zawody i formy zatrudnienia osób niewidomych i słabowidzących. Jako pozytywne przykłady podano historię życia kilku osób z dysfunkcją wzroku, które osiągnęły sukces zawodowy. Stwierdzono, że aby człowiek z niepełnosprawnością narządu wzroku zajmował należne mu miejsce w społeczeństwie niezbędna jest w dalszym ciągu pomoc systemowa, w tym wspierająca polityka państwa, a także sprzyjająca atmosfera środowiska społecznego.

SŁOWA KLUCZOWE: niewidomy, niepełnosprawność, orientacja przestrzenna i poruszanie się, rehabilitacja, słabowidzący, system Braille'a.

Wprowadzenie

Opracowując zagadnienia dotyczącego człowieka z niepełnosprawnością narządu wzroku w społeczeństwie ważnym źródłem informacji, z którego korzystałam była naturalnie literatura naukowa, akty prawne, ale również wieloletnie osobiste doświadczenie. Stanowi ono istotny element poznania rzeczywistości poprzez bezpośredni kontakt z osobami niewidomymi i słabowidzącymi. Główny podział omawianej populacji wynika z możliwości wzrokowych, a więc są to osoby niewidome i słabowidzące. W każdej z tych dwu grup uszkodzenie wzroku mogło wystąpić w różnym czasie i zakresie. Jeżeli nastąpiło po piątym roku życia i doprowadziło do całkowitej utraty widzenia, to określa się, tę grupę osób niewidomych jako ociemniałe. Natomiast jeżeli dotyczy ono słabowidzących, to mówimy o osobach tracących wzrok. O tym już wielokrotnie pisałam i w związku z tym nie rozwijam szerzej tego wątku (J. Kuczyńska-Kwapisz, J. Kwapisz 1996). Złożoność otoczenia społecznego wynika z różnych etapów życia osób z niepełnosprawnością narządu wzroku. Uwzględniłam etap małego dziecka i oddziaływanie w zakresie wczesnego wspomaganie rozwoju, edukację i rehabilitację w okresie szkolnym, następnie akademickim i aktywność zawodową człowieka dorosłego.

Ponadczasowe idee Marii Grzegorzewskiej i Matki Elżbiety Róży Czackiej

Maria Grzegorzewska, powszechnie uznawana za twórczynię polskiej pedagogiki specjalnej powiedziała: „Nie ma kaleki – jest człowiek” (M. Grzegorzewska, 1966). Był to wyraz jej postawy pełnej szacunku i wiary w możliwości

człowieka z niepełnosprawnością, a także głębokiego humanizmu. Przytoczone ponadczasowe przesłanie jest często cytowane, szczególnie w szkołach specjalnych. Idąc tym śladem możemy uznać: „Nie ma niewidomego – jest człowiek”. M. Grzegorzewska (1959, s.25) również pisała: „kalectwo ślepoty nie ogranicza kształcenia danej jednostki, eliminuje jedynie możliwość studiów w pewnych dziedzinach, wymagających nieodzownie udziału wzroku. Dziecko niewidome jest dzieckiem normalnym pod względem intelektualnym (o ile przyczyna, która je wzroku pozbawiła, nie zadziałała destrukcyjnie na sprawność procesów korowych)”. Z kolei R. Czacka w artykule „ Dziecko niewidome” z 1938 roku, stwierdziła „... że w zasadzie nie ma psychologii niewidomego, że jest tylko psychologia człowieka, który nie widzi, a więc jest pozbawiony jednego narzędzia dla poznania otaczającego go świata. Znaczy to, że jeśli niewidomy jest skądinąd normalny, nie ma innych kalectw lub obciążeń dziedzicznych i otrzymał od początku właściwe wychowanie i wykształcenie, to jego psychika będzie się różnić od psychiki widzącego tylko brakiem tych wrażeń i wyobrażeń, które ściśle otrzymuje się za pośrednictwem wzroku oraz pewnym ograniczeniem sfery aktywnej, które brak wzroku wywołuje u niego”(R. Czacka, s. 248). Przytoczona myśli M. Grzegorzewskiej i R. Czackiej są zgodne z ówczesnymi i obecnymi teoriami tyfologicznymi. Należy się jednak zastanowić, czy brak jednego zmysłu to „tylko tyle” czy „aż tyle”? Niewidzenie, a także słabo wzroczność utrudniają poznawanie świata, zmniejszają dostęp do informacji. Pozbawiają lub ograniczają spontaniczne naśladownictwo innych osób. Ograniczają orientację przestrzenną i samodzielne poruszanie się. Wymienione utrudnienia mogą w konsekwencji doprowadzić do wykluczenia społecznego. Należy je minimalizować uwzględniając dwie główne drogi oddziaływania. Po pierwsze, przez prowadzenie rehabilitacji i edukacji na wysokim poziomie, a więc poprzez przystosowanie osób z uszkodzeniem narządu wzroku do życia w społeczeństwie. Po drugie, przez dostosowanie społeczeństwa i otoczenia do potrzeb i możliwości wymienionych grup. Zarówno osoby niewidome jak i słabowidzące mają bardzo duże potencjalne możliwości rozwojowe. Rzeczywiście w nieco inny sposób poznają świat, niż widzący, ale z pewnością nie gorszy. Stosują swoiste techniki w orientacji przestrzennej i poruszaniu się, ale dzięki nim mogą uzyskać samodzielność. Właśnie to „inne poznawanie świata” przez osoby niewidome i słabowidzące, a szczególnie sposób i możliwość rozwijania percepcji słuchowej i dotykowej, a także duże możliwości kompensacyjne, stanowią fundament skutecznej rehabilitacji, kształcenia i wychowania. Bardzo istotne jest, dla podniesienia jakości życia osób z niepełnosprawnością narządu wzroku, aby oddziaływania rehabilitacyjne i pedagogiczne rozpocząć jak najwcześniej.

Małe dziecko niewidome lub słabowidzące – organizacja i zadania wczesnego wspomagania rozwoju dzieci z niepełnosprawnością narządu wzroku

Obecnie na terenie Polski istnieją zespoły wczesnego wspomagania rozwoju niewidomego dziecka. Są one organizowane przez publiczne i niepubliczne szkoły i przedszkola, specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze, ośrodki rewalidacyjno-wychowawcze, a także przez poradnie psychologiczno-pedagogiczne, w tym poradnie specjalistyczne (Ustawa z dn. 14 grudnia 2016, Prawo oświatowe, art.127). Rodzice z dziećmi niewidomymi bardzo wcześnie po ich narodzeniu mogą otrzymać w nich profesjonalną pomoc. Zapisy prawne Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 2017 r. w *sprawie organizowania wczesnego wspomagania rozwoju dzieci* (Dz.U. z 2017 r., poz. 1635) są cenne, ponieważ określiły warunki realizacji społecznego modelu rehabilitacji w odniesieniu do różnorodnych rozwojowo małych dzieci. Aby rodzina z dzieckiem z niepełnosprawnością narządu wzroku mogła korzystać z pomocy zespołu wczesnego wspomagania rozwoju, dziecko musi posiadać opinię o takiej potrzebie wydaną przez publiczną poradnię psychologiczno-pedagogiczną. Po jej otrzymaniu, powinna zgłosić się do wybranego przez siebie zespołu wczesnego wspomagania rozwoju. W przypadku dzieci z niesprawnością wzroku, poradnia psychologiczno-pedagogiczna jest zobowiązana w tym pomóc i wskazać rodzinie placówkę, w której w skład zespołu konieczne wchodzi tyflopadaagog, terapeuta widzenia i nauczyciel orientacji przestrzennej. Takich profesjonalnych i doświadczonych zespołów sprofilowanych tyflopadaagogicznie na terenie naszego kraju jest niewiele. W związku z tym rodziny muszą odbywać często długie podróże do placówek dalej położonych. W wymienionym, niewątpliwie nowatorskim, rozporządzeniu w sprawie organizowania wczesnego wspomagania rozwoju dzieci nie uwzględniono specyfiki sytuacji rodzin z małymi niewidomymi dziećmi. Utrudnieniem organizacyjnym jest interpretacja zapisu §6 ust.1, który brzmi: *Zajęcia w ramach wczesnego wspomagania organizuje się w wymiarze od 4 do 8 godzin w miesiącu*. Powinna być większa elastyczność w planowaniu zajęć i możliwość rozliczania kilkudniowych spotkań nie miesięcznie, a kwartalnie. Istotą zajęć wspierających rozwój małych dzieci jest wskazanie rodzicom sposobu wychowania, rehabilitacji, usprawniania technik brajlowskich, dokonywania adaptacji pomieszczeń i zabawek, ułatwienie orientacji w przestrzeni, zasad bezpieczeństwa, z jednoczesnym nie ograniczaniem poznawania świata, to wszystko wymaga często dłuższych sekwencji zajęć i elastyczności ich planowania z uwzględ-

nieniem indywidualnych potrzeb i możliwości. Dla rodziców wczesna interwencja stanowi szansę na zrozumienie potrzeb i możliwości dzieci, wzmocnienie swoich rodzicielskich kompetencji i zaakceptowanie trudnej sytuacji, jaką jest wychowywanie dziecka z niepełnosprawnością narządu wzroku. Pomaga rodzicom budować pozytywną, realną perspektywę przyszłości dziecka, wzmocniać więzi i relacje rodzinne, a także utrzymywać i rozszerzać kontakty społeczne (A. Knap, 2012). Zgodnie z rozporządzeniem zajęcia prowadzone są indywidualnie z dzieckiem i jego rodziną. W celu rozwijania kompetencji społecznych i komunikacyjnych przygotowujących do funkcjonowania w życiu społecznym, szkolenia w ramach wczesnego wspierania rozwoju mogą być również prowadzone w grupie, z udziałem rodzin lub innych dzieci. Liczebność grupy dziecięcej nie może być większa niż troje uczestników. Wczesne wspieranie rozwoju dziecka obejmuje okres od wykrycia niepełnosprawności do podjęcia nauki w szkole. Przez siedem lat brałam udział w programie Międzynarodowa Szkoła Mam, w którym beneficjentami były rodziny z małymi dziećmi niewidomymi m.in. z Ukrainy, Rosji, Białorusi. Pracowałam również z rodzinami polskimi. Z doświadczeń zdobytych w bezpośredniej współpracy, wiem, że rodzice bardzo sobie cenią możliwość nawiązania kontaktu z osobami znajdującymi się w zbliżonej sytuacji życiowej. Ważna jest dla nich pomoc i wskazówki profesjonalnego zespołu nie tylko w wychowaniu i rehabilitacji ich dziecka lecz również we wzmocnieniu psychicznym i podniesieniu kompetencji rodzicielskich (J. Kuczyńska-Kwapisz, 2014). Wspomaganie rozwoju małego dziecka z niepełnosprawnością narządu wzroku i równoległe jego rodziny w procesie rehabilitacji jest jednym z czynników wspierających strategię włączającą w odniesieniu do dalszej edukacji, a także warunkiem zapobiegającym niepowodzeniom społecznym w późniejszych etapach życia.

Dziecko niewidome lub słabowidzące w wieku szkolnym – edukacja i rehabilitacja

W ostatnich trzydziestu latach zmiany w systemie edukacji przebiegały głównie w zakresie jego organizacji w kierunku od kształcenia specjalnego, poprzez integracyjne do włączającego. Bez względu na to w jakim systemie kształceni są uczniowie niewidomi i słabowidzący do właściwego funkcjonowania muszą mieć w szkole zapewnione specjalne warunki dotyczące organizacji i metod pracy. Tradycyjny system edukacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością wzroku uważany jest za dość kontrowersyjny z uwagi na jego segregacyjny charakter. Mamy w Polsce sieć Ośrodków Szkolno – Wychowawczych ukierunkowanych na edukację uczniów niewidomych i słabo-

widzących. Znajdują się one w Bydgoszczy, Łaskach k. Warszawy, Owińskach k. Poznania, Krakowie, Wrocławiu, Dąbrowie Górniczej, Łodzi, Lublinie, Radomiu i Warszawie. W większości są to bardzo dobre Ośrodki z dużym doświadczeniem, przygotowaną kadrą i specjalistycznym wyposażeniem. Zmiany w prawie oświatowym w latach dziewięćdziesiątych, które powstawały w dużej mierze pod wpływem aktywności stowarzyszeń rodziców, spowodowały, że nie jest to jedyna droga dla dzieci i młodzieży z dysfunkcją wzroku w zdobywaniu wykształcenia. Z roku na rok wzrasta liczba uczniów z niepełnosprawnością wzroku uczących się poza systemem szkolnictwa specjalnego. Z danych Głównego Urzędu Statystycznego z 2019 liczba dzieci i młodzieży z dysfunkcją wzroku wynosiła 7854. Pobierających naukę w ogólnodostępnych szkołach podstawowych, gimnazjach, szkołach zawodowych i średnich wynosiła ogółem 6928 (co stanowi 88,2%), podczas gdy do szkół specjalnych dla niewidomych i słabowidzących tych samych typów – uczęszczało 926 (11,8%) uczniów (J.Kuczyńska-Kwapisz, 2017). Doświadczana dysfunkcja (niewidzenie lub słabowzroczność) ma duże znaczenie dla wybieranej formy kształcenia. Tak też w ogólnodostępnych szkołach uczyło się 90,3% uczniów słabowidzących, a pozostałych zaledwie 9,7% w szkołach specjalnych. Natomiast odwrotna sytuacja była wśród uczniów niewidomych, 25% uczyło się w szkołach ogólnodostępnych, a znacznie więcej, bo 75% w specjalnych. Mimo, iż proces włączania jest już w Polsce stanem faktycznym, istnieje jednak wyraźna rozbieżność pomiędzy założeniami teoretycznymi a praktyczną próbą realizacji idei „szkoły dla wszystkich”. Dotyczy to przede wszystkim warunków infrastrukturalnych, organizacyjnych, metodycznych i dydaktycznych kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w systemie edukacji powszechnej na obszarze całego kraju, a także systemu kształcenia i doskonalenia kadr nauczycielskich, który wymaga koniecznych modyfikacji w obrębie nabywanych kwalifikacji zawodowych. Zgodnie z ustawą z dn.14. grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, art.1, punkt 6 i 7 uczniom niewidomym i słabowidzącym przysługuje „możliwość pobierania nauki we wszystkich typach szkół”, „zgodnie z indywidualnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz predyspozycjami”. Zapis zawarty w wymienionej powyżej ustawie, w artykule 1, w punkcie 7 zapewnia „opiekę nad uczniami niepełnosprawnymi przez umożliwianie realizowania zindywidualizowanego procesu kształcenia, form i programów nauczania oraz zajęć rewalidacyjnych”, co w wypadku uczniów z dysfunkcją wzroku oznacza organizowanie zajęć orientacji przestrzennej i samodzielnego poruszania, terapii widzenia, naukę systemu brajla, zajęć specjalistycznych, oddziaływań z zakresu rehabilitacji podstawowej, realizacji programu szkolnego z zastosowaniem odpowiednich pomocy dydak-

tycznych i sprzętu. W Obwieszczeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 lipca 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, w paragrafie 2, ust. 2, pkt 1 przedstawiono jedynie „W ramach zajęć rewalidacyjnych w programie należy uwzględnić w szczególności rozwijanie umiejętności komunikacyjnych przez: 1) naukę orientacji przestrzennej i poruszania się oraz naukę systemu Braille’a lub innych alternatywnych metod komunikacji – w przypadku ucznia niewidomego.” W powyższym rozporządzeniu nie uwzględniono potrzeb ucznia słabowidzącego. Beata Papuda-Dolińska (2017) w wyniku przeprowadzonych badań ustaliła, że każda z ofert edukacyjnych jest odpowiednia dla dziecka z dysfunkcją wzroku, o ile jej wybór jest świadomym, przemyślanym i dopasowanym do jego potrzeb rozwiązaniem. W przeciwnym razie zasoby szkoły mogą okazać się niewystarczające dla sprostania indywidualnym potrzebom i możliwościom takiego ucznia, co może zaważyć na jego rozwoju i późniejszej edukacji. Niewielkie różnice między wynikami badań ujawniają, że szkoły ogólnodostępne nie są złą, ale też nie zawsze najlepszą opcją dla dziecka z niepełnosprawnością wzroku. Może ono w edukacji inkluzyjnej z powodzeniem pełnić wszystkie role, w ten sam sposób, jak czynią to dzieci niewidome i słabowidzące z innych form kształcenia i co równie ważne – jak jego pełnosprawni rówieśnicy. Uczeń z niepełnosprawnością wzroku w szkole ogólnodostępnej może mierzyć się z takimi samymi wyzwaniem i zadaniami jak reszta klasy, o ile w podobnie równy sposób będzie miał dostęp do ich bazy treściowej. Ten warunek zdaje się być właśnie w tych szkołach zaniedbywany lub niedostatecznie doceniany. Może dziać się tak za przyczyną braku wiedzy, bowiem duża część nauczycieli szkół powszechnych w swojej karierze z dzieckiem z niepełnosprawnością wzroku spotyka się rzadko i nie jest wyposażona w podstawowe kwalifikacje tyflopedagogiczne. Planowanie tej pracy odbywa się nieraz metodą prób i błędów.

Grupa uczniów z niepełnosprawnością wzroku jest bardzo zróżnicowana i do określenia specjalnych potrzeb edukacyjnych trzeba podchodzić indywidualnie. Główny podział to uczniowie niewidomi, którzy muszą stosować „techniki brajlowskie” i uczniowie słabowidzący, którzy mogą posługiwać się wzrokiem lecz w ograniczonym zakresie i z pewną pomocą. Trudności uczniów z dysfunkcją wzroku obejmują sferę poznawczą, orientację przestrzenną i samodzielne poruszanie się, a także życie społeczne.

Uczniowie niewidomi powinni posługiwać się metodą dotykową z użyciem pisma Braille’a. Niektóre dzieci słabowidzące powinny w nauce szkolnej

stosować pismo i pomoce brajlowskie, inne mogą się posługiwać zwykłym piśmem, ale czasem w odmienny sposób.

Do wykorzystania w procesie edukacji niezwykle pomocne są komputery i urządzenia z nimi współpracujące. Komputer jest ten sam dla wszystkich, zróżnicowane są niektóre programy i urządzenia z nim współpracujące. Uczeń niewidomy może odczytywać tekst wypukły dotykiem na specjalnym ekranie, częściej zwanym linijką brajlowską lub usłyszeć dzięki synteze mowy. Dane do pamięci komputera może wprowadzić korzystając ze zwykłej klawiatury lub z klawiatury brajlowskiej. Ten sam tekst może być wydrukowany równolegle na specjalnej drukarce brajlowskiej na potrzeby niewidomego ucznia i zwykłej przeznaczonej dla wszystkich innych osób widzących. Wykorzystywanie nowych technologii oraz Internetu daje osobom niewidomym szerokie możliwości zarówno w zakresie zdobywania informacji, jak również pozwala na łatwiejszą komunikację z innymi, nawiązywanie więzi a przez to włączenie społeczne oraz podejmowanie różnorodnych aktywności edukacyjnych, zawodowych, towarzyskich. Nowe technologie zwiększają obiektywnie poczucie niezależności oraz dostępu do informacji niedostępnych drogą wzrokową. Komputer jest wielkim udogodnieniem również dla uczniów słabowidzących. Mogą oni łatwo ustawić odpowiednią dla siebie wielkość liter, wyraźny kontrast, zmieniać tło. Również tablice interaktywne bardzo ułatwiają pracę dydaktyczną. Następną niezwykle ważną sprawą w edukacji, to podręczniki dla uczniów niewidomych. „Współczesny podręcznik brajlowski dla ucznia niewidomego jest środkiem dydaktycznym dostarczającym nie tylko wiedzę przedmiotową oraz umożliwiającym ćwiczenie umiejętności przewidzianych programem nauczania, ale także informacji o wizualnych środkach przedstawiania i może wspierać edukację tyflogiczną ucznia poprzez oferowanie wiedzy o różnych konwencjach rysunkowych oraz zróżnicowanych technikach ich tworzenia” (E, Śmiechowska-Petrovskij 2015, s. 209).

Ministerstwo Edukacji i Nauki (MEN) zleca i finansuje adaptacje podręczników zamawianych przez dyrektorów szkół, w których kształcą się uczniowie niewidomi. Proces adaptacji podręczników koordynuje agenda MEN Ośrodek Rozwoju Edukacji. W tej chwili jest przygotowanych profesjonalnie 370 podręczników brajlowskich uwzględniających nową podstawę programową. Każdego roku ten zbiór zostaje powiększony. Ważne jest, aby uczeń z dysfunkcją wzroku miał taki sam podręcznik, jak wszyscy w danej klasie tylko odpowiednio dostosowany do jego indywidualnych, specjalnych potrzeb edukacyjnych. W związku z tym należy o to zatroszczyć się z odpowiednim wyprzedzeniem. Również istotne jest zadbanie o inne pomoce dydaktyczne, które można kupić lub samemu wykonać. Niesamodzielność w poruszaniu się może

prowadzić do izolacji, całkowitego uzależnienia się od innych, niskiej samooceny, rezygnowania z edukacji, w przyszłości większych trudności z uzyskaniem pracy. W szkołach specjalnych dzieci z dysfunkcją wzroku biorą systematycznie udział w zajęciach z zakresu orientacji przestrzennej i samodzielnego poruszania, a więc i w innych szkołach uczniowie z niepełnosprawnością wzroku powinni koniecznie mieć zorganizowane tego typu zajęcia. Także przestrzeń szkolna powinna uwzględniać potrzeby ucznia z niepełnosprawnością wzroku dotyczące bezpiecznego poruszania. Na temat nauczania orientacji przestrzennej szerzej pisałam w książce *Orientacja przestrzenna i poruszanie się niewidomych oraz słabowidzących* (Kuczyńska-Kwapisz, Kwapisz 1990), *Orientacja przestrzenna w usamodzielnianiu osób niewidomych* (Kuczyńska-Kwapisz 2001), *Orientacja przestrzenna i poruszanie się osób z niepełnosprawnością narządu wzroku – współczesne techniki, narzędzia i strategie nauczania* (Kuczyńska-Kwapisz, Śmiechowska-Petrovskij 2017).

Mniejsza aktywność społeczna uczniów z dysfunkcją wzroku może być spowodowana lękiem przed ośmieszeniem, drwinami, niezrozumieniem. Często jednak to szkolne środowisko społeczne, rówieśnicy widzący, pozostawiają kolegów niewidomych w izolacji. Cały czas podkreślałam „może”, bo przecież nie musi. Wiele uczniów niewidomych dzięki własnym predyspozycjom, aktywności, dobrze prowadzonej edukacji i rehabilitacji, nawet nie zauważa tych wymienionych ograniczeń lub stanowią one tylko problem w jakimś przejściowym okresie, który trzeba rozwiązać. M. Dycht słusznie podkreśla znaczenie inkluzji dla przyszłego społeczeństwa: „Edukacja włączająca – właściwie pojęta i zorganizowana – umożliwia częsty kontakt dzieci o zróżnicowanym rozwoju, pozostanie w naturalnym środowisku rodzinnym, podnoszenie u dzieci z niepełnosprawnością poziomu motywacji, aktywności życiowej i sprawności komunikacyjnej. Wreszcie sprzyja, budowaniu świadomości inkluzyjnej społeczeństwa, zwłaszcza młodego pokolenia, które w przyszłości tworzyć będzie regulacje prawne, legislacyjne, gospodarcze i społeczne i budować relacje pro włączające, w naturalny sposób wdrażając główne założenia idei inkluzji” (M. Dycht, s. 105).

Coraz częściej i coraz lepiej wymienione główne kategorie ograniczeń związanych z poznawaniem, orientacją przestrzenną i samodzielnym poruszaniem oraz z izolacją społeczną można pokonać. Pomocna jest dobra edukacja wspierana przez nowe technologie informatyczne, prowadzona nowoczesnie rehabilitacja w zakresie samodzielności w czynnościach życia codziennego i bezpiecznego poruszania się w pomieszczeniach i przestrzeni miejskiej. Konieczne jest również stwarzanie sytuacji ułatwiających komunikację interpersonalną oraz kształtowanie otwartego środowiska szkolnego na właściwe podejście do

uczniów z dysfunkcją wzroku. Jest to rola nie tylko szkół, ale także instytucji zajmujących się kulturą, środków przekazu oraz polityki społecznej państwa.

Student z niepełnosprawnością narządu wzroku

Od wielu lat na polskich uczelniach podejmowane były działania mające na celu wsparcie studentów z niepełnosprawnościami, w tym studentów niewidomych i słabowidzących. Początkowo działania te, były jednostkowymi rozwiązaniami wprowadzanymi przez indywidualne osoby w konkretnych uczelniach. Od 2007 roku, kiedy zgodnie z ustawą o szkolnictwie wyższym, uczelnie zaczęły otrzymywać ze środków publicznych, dotację na organizację edukacji wyrównującej szanse młodzieży z niepełnosprawnością, formy wsparcia zaczęły coraz bardziej się rozwijać. Są uczelnie, które osiągnęły profesjonalny poziom świadczonych form wsparcia przy jednoczesnym urozmaiconym i zróżnicowanym zakresie usług, ale też są uczelnie, które niedawno podjęły tę działalność, dlatego są dopiero na początku tej drogi. W uczelniach funkcjonują biura ds. osób z niepełnosprawnością. Niejednokrotnie zatrudnieni w nich są niewidomi absolwenci uczelni, jeżeli mają oni przygotowanie w tym zakresie, to stworzona jest rzeczywiście komfortowa sytuacja. W ramach tych działań powstało wiele ciekawych i profesjonalnych rozwiązań, co niewątpliwie można dzisiaj uznać za istotne osiągnięcie szkolnictwa polskiego na poziomie akademickim w zakresie wyrównywania szans edukacyjnych studentów z niepełnosprawnością, pozostające, co też jest istotne, w zgodzie z ratyfikowaną przez Polskę w 2012r. Konwencją ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Do podstawowych form wsparcia dla studentów z niepełnosprawnością wzroku zalicza się m.in.: przedłużenie czasu pisania egzaminu czy pracy zaliczeniowej, adaptacje materiałów dydaktycznych, informowanie wykładowców o potrzebach studenta (naturalnie za jego zgodą), udostępnianie prezentacji i innych materiałów dydaktycznych w wersji elektronicznej. Jedną z często stosowanych praktyk jest organizowanie warsztatów, wydawanie materiałów, na temat praw i potrzeb osób z niepełnosprawnościami zwiększających świadomość członków wspólnoty akademickiej, pracowników i studentów. W wielu uczelniach, przeważnie bibliotekach uniwersyteckich, utworzone zostały specjalne stanowiska komputerowe z profesjonalnym sprzętem oraz oprogramowaniem wspierającym adaptację materiałów do potrzeb studentów z niepełnosprawnością wzroku. W Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego powstała pracownia tyflogiczna wyposażona w nowoczesne pomoce. Niewątpliwie ważnym elementem wyrównywania szans edukacyjnych są programy PFRON-u skierowane do studentów z niepełnosprawnością, wcześniej Komputer dla Homera, później Student, a teraz

„Aktywny Samorząd”. W aktualnym programie, w drugim module, znajduje się zobowiązanie do świadczenia pomocy w uzyskaniu wykształcenia na poziomie wyższym poprzez dofinansowanie kosztów edukacji (www.pfron.org.pl). PFRON także organizuje cykliczne konkursy „Otwarte Drzwi” na najlepszą pracę magisterską i doktorską poruszającą problemy dotyczące rehabilitacji medycznej, społecznej i zawodowej. Inicjatywa ta z pewnością korzystnie wpływa na kształtowanie właściwych postaw społecznych wobec studentów niewidomych i słabowidzących i wskazuje na interdyscyplinarne podejście do niepełnosprawności. Studenci z dysfunkcją wzroku z powodzeniem korzystają z różnych programów realizowanych przez uczelnie, mogą liczyć na dodatkowe dofinansowanie, np. do uczestnictwa w programie Erasmus. Swoje przeżycia z udziału w wymienionym programie i studiowaniu na uniwersytecie w Essen, opisuje Paweł Masarczyk (2020). Autor, dostrzega duży poziom lęku u uczniów kończących edukację w szkołach specjalnych dla niewidomych przed kształceniem w szkołach wyższych, gdzie nie mogą oni liczyć na tak szczególną opiekę i pomoc jaką otrzymywali w systemie kształcenia specjalnego. Odwołując się do własnych doświadczeń, informuje o różnorodnych możliwościach rozwoju młodego człowieka po ukończeniu edukacji na poziomie szkoły średniej, dostępnych również dla osób niewidomych. Uważa, że nie należy rezygnować z marzeń, i pomimo zaistniałych ograniczeń wynikających z niepełnosprawności, można i trzeba wyznaczać sobie wartościowe cele oraz konsekwentnie dążyć do ich realizacji. Jest to jak najbardziej słuszne przesłanie dla obecnych i przyszłych studentów z niepełnosprawnością narządu wzroku.

Możliwości zawodowe osób niewidomych i słabo widzących

Dobre przygotowanie do podjęcia pracy i zatrudnienie zapewnia niezależność osobistą i materialną. Stwierdzenie to dotyczy wszystkich ludzi, jednak dla osób niewidomych i słabowidzących ma dodatkową wartość – kompensuje ograniczenia wynikające z niepełnosprawności. Z tego powodu dorośli i młodzież z dysfunkcją wzroku przypisują stałemu zatrudnieniu szczególne znaczenie, często większe niż inni. Praca zajmuje wysoką pozycję w ich systemie wartości. Dotyczy to nie tylko stanowisk interesujących, ale także zdawałoby się nużących i monotonna. Jest to zrozumiałe, ponieważ praca stanowi źródło zarobku, ale także, a być może przede wszystkim, stanowi płaszczyznę włączenia w życie społeczne. Jest również wyznacznikiem własnej wartości i lepszej jakości życia (J. Kuczyńska-Kwapisz, 2016). Jak stwierdza Antonina Ostrowska (2015) niezależnie od materialnych korzyści związanych z posiadaniem stałego dochodu, status pracownika, osoby zatrudnionej, a nie

status rencisty, jest ważnym czynnikiem przesądającym o możliwości uczestniczenia w wielu cywilizacyjnych dobrach, np. możliwość posiadania karty kredytowej, uzyskania kredytu bankowego. Stałe zatrudnienie jest „paszportem” do świata zasobów. Jednocześnie przemiany w charakterze pracy i zapotrzebowaniu na nią wskazują na coraz większe wymagania w zakresie posiadanego wykształcenia, formalnego przygotowania do zawodu, doświadczenia i osobistych zdolności. W rehabilitacji zawodowej osób z uszkodzonym wzrokiem przyjmuje się zasadę, że osoby niewidome mają możliwość wykonywania wielu zawodów, jeśli posiadają odpowiednie cechy osobiste, takie jak inteligencja, zdolności lub specjalne uzdolnienia, motywację i determinację oraz zapewni się im odpowiednie przeszkolenie, kwalifikacje zawodowe i warunki pracy, zgodnie z ich psychofizycznymi możliwościami oraz potrzebami. O dużych możliwościach świadczą przykłady zawodów wykonywanych przez osoby z niepełnosprawnością wzroku, a więc są to: akwizytorzy, akustycy, aktorzy, asystenci socjalni, artyści, bibliotekarze, duchowni, dziennikarze, dziewiarze, elektromonterzy, elektrotechnicy, ekonomiści, informatycy, instruktorzy rehabilitacji, literaci, masażyści, monterzy urządzeń elektrycznych i mechanicznych, muzycy, nauczyciele różnych przedmiotów szkolnych, naukowcy różnych dziedzin i dyscyplin naukowych, notariusze, organiści, pedagodzy, pełnomocnicy rektorów ds. studentów z niepełnosprawnością, psychologowie, pracownicy upowszechniania kultury, prezesi fundacji, radcy prawni, realizatorzy dźwięku, rolnicy, sędziowie, szcztokarze, ślusarze, stroiciele fortepianów, tapicerzy, telefoniści, tkacze, tłumacze różnych języków obcych, tokarze, urzędnicy, wikliniarze (Stanisław Kotowski, 2015). Wymienione zawody mogą być wykonywane w różnych miejscach i instytucjach. Coraz częściej osoby z niepełnosprawnością prowadzą działalność gospodarczą i pracują na własny rachunek. Podam dwa przykłady. Pierwszy dotyczy działalności właściciela firmy i zarazem prezesa fundacji. Urodził się z poważnym uszkodzeniem narządu wzroku. Definitywnie przestał widzieć gdy miał trzynaście lat. Początkowo był uczniem Szkoły Podstawowej dla Dzieci Niedowidzących w Warszawie, później Szkoły Podstawowej dla Dzieci Niewidomych w Laskach. Kontynuował edukację w Liceum Ogólnokształcącym w Warszawie. Studiował informatykę i matematykę na Uniwersytecie Warszawskim. Po ukończeniu studiów, z wynikiem bardzo dobrym, rozpoczął pracę w Instytucie Meteorologii i Gospodarki Wodnej. Następnie stworzył syntezator mowy polskiej, pierwszy dostępny na rynku, dzięki czemu założył własną firmę Altix, specjalizującą się w sprzedaży komputerów i urządzeń przeznaczonych dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Współtworzył też Fundację Szansa dla Niewidomych mającą szeroki profil działalności, szczególnie w zakresie rehabilitacji. Zarówno Altix, jak

i Fundacja, bardzo dobrze prosperują, zatrudniają ok. 110 pracowników, w tym ponad połowę stanowią osoby z niepełnosprawnościami. W 2015 roku właściciel firmy Altix otrzymał z rąk prezydenta RP Nagrodę Gospodarczą, a w roku 2017 Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski. Ponadto jest autorem licznych publikacji. W ostatnim czasie wydał interesującą książkę pt.: „Ich trzecie oko”, w której przedstawia historie życia czterech osób z niepełnosprawnością narządu wzroku i ich rodzin, na tle wydarzeń historycznych i społecznych (Marek Kalbarczyk 2018). Prywatnie jest on mężem i ojcem czterech synów. Mieszka w Warszawie w wybudowanym przez siebie domu z ogrodem. Inny przykład, to historia właściciela studia nagrań. Stracił on wzrok w wyniku nowotworu gałek ocznych tzw. siatkówczaka, kiedy miał zaledwie kilka miesięcy. Uczęszczał do przedszkola i szkoły podstawowej dla dzieci niewidomych w Laskach. Był bardzo aktywnym chłopcem. Miał trudności w podporządkowaniu się zasadom panującym w internacie. W związku z tym wrócił do domu i szkołę średnią ukończył w Gdańsku. Interesował się muzyką. Grał na gitarze, aby lepiej się doksztalić w tym zakresie, wyjechał do szkoły w USA, która miała doświadczenia w pracy z niewidomymi gitarzystami. Początkowo źródłem jego dochodów było koncertowanie uliczne, głównie w Londynie, a później w różnych miejscach w Australii. Wrócił do Gdańska, wybudował dom, w którym mieszka i pracuje. Założył w nim profesjonalne studio nagrań. Realizuje zamówienia różnych zespołów muzycznych, a także TVP Gdańsk. Coraz więcej niewidomych masażyistów zakłada własne gabinety i z powodzeniem je prowadzi, a nawet zatrudnia innych pracowników. Okazuje się, że trudniejsze jest zatrudnienie u pracodawcy na otwartym rynku pracy. W Polsce prawo do pracy każdemu obywatelowi gwarantuje polska Konstytucja, a mianowicie: 1. Prawo do pracy, ochronę pracy i nadzór nad warunkami wykonywania pracy (art. 24). 2. Wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy (art. 65). Chodzi tutaj o pracę na otwartym rynku pracy lub w zakładzie pracy chronionej. 3. Zakaz dyskryminowania w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym, z jakiegokolwiek przyczyny (art. 32, ust. 2). Dyskryminacja oznacza ograniczenie prawne obywateli, traktowanie niektórych obywateli jako mających mniejsze prawa niż inni. Zakaz dyskryminacji dotyczy wszystkich dziedzin życia, a więc również edukacji, szkolenia, zatrudnienia i wyboru miejsca pracy. Ponadto Polski Kodeks Pracy, w nowelizacji z 2003 r. wprowadza rozdział: Równe traktowanie w zatrudnieniu i nakazuje pracodawcom równe traktowanie i zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na przekonania, pochodzenie etniczne, również niepełnosprawność. Dyskryminacja w sprawach zatrudnienia obejmuje takie działania, jak przyjmowanie i zwalnianie z pracy, stwarzanie warun-

ków pracy, wynagradzanie za pracę, awansowanie oraz dostęp do szkolenia i podnoszenia kwalifikacji. Aktem prawnym o charakterze pomocniczym i wpierającym jest Karta Praw Osób Niepełnosprawnych, przyjęta Uchwałą Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. Sejm uznaje, że osoby niepełnosprawne mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji, odwołując się do Konstytucji RP, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Konwencji Praw Dziecka, Standardowych Zasad Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych. Z punktu widzenia aktywizacji zawodowej – wśród wymienionych w Karcie szczególnie ważne są prawa do: 1. Pomocy psychologicznej, pedagogicznej i innej pomocy specjalistycznej, umożliwiającej rozwój, zdobycie lub podniesienie kwalifikacji ogólnych i zawodowych. 2. Pracy na otwartym rynku, zgodnie z kwalifikacjami, wykształceniem i możliwościami oraz do korzystania z doradztwa zawodowego i pośrednictwa pracy, gdy niepełnosprawność i stan zdrowia tego wymaga – prawo do pracy w warunkach dostosowanych do potrzeb osoby niepełnosprawnej. Podstawowym dokumentem, określającym system rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnienia osób niepełnosprawnych oraz normy zadaniowe dla administracji publicznej – administracji rządowej i samorządowej stanowi Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych. Akt ten określa jakiego rodzaju usługi i ich formy należy organizować dla zaspokojenia potrzeb osób niepełnosprawnych i dla rozwiązywania ich specjalnych potrzeb zawodowych i społecznych. Administracja publiczna w naszym Państwie ma bowiem obowiązek zaspakajania zbiorowych i indywidualnych potrzeb obywateli, w oparciu o zasady równouprawnienia, wyrównywanie szans i zakazu dyskryminacji. Instrumenty prawne są coraz lepsze, jednak praktyka wskazuje na wiele trudności. Do nich wciąż należą postawy potencjalnych pracodawców. W wypadku osób niewidomych jedną z przyczyn jest błędne ocenianie ich możliwości. W badaniach przeprowadzanych cyklicznie przez A. Ostrowską (2015) właśnie brak wzroku znajduje się na pierwszej pozycji jako niepełnosprawność najbardziej ograniczająca i upośledzająca człowieka. Tak było w 1978, 1993 i 2013 roku. Porównując kolejne lata obserwowane są jednak systematyczne, powolne, korzystne zmiany. Jest to nadal niepełnosprawność najczęściej oceniana jako najbardziej ograniczająca możliwości człowieka, kojarzona z największymi zakłóceniami funkcjonowania, ale rzadziej niż w podanych wcześniejszych okresach. W związku z takim postrzeganiem niepełnosprawności wzroku potencjalni pracodawcy mogą mieć poważne obawy przed zatrudnianiem osób niewidomych. Z tego powodu są przypadki, w których osoby z niepełnosprawnością wzroku posiadające wysokie kwalifikacje nie otrzymują zatrudnienia, a jeżeli

nawet dostają, to do najprostszych i nisko opłacanych prac. W takich sytuacjach teoretycznie pozytywny fakt zatrudnienia ma tak naprawdę charakter dyskryminacyjny. W związku z tym konieczne jest rozszerzenie społecznej informacji o predyspozycjach, zdolnościach, wykształceniu, wiedzy, umiejętnościach, aktywnościach osób niewidomych i słabowidzących.

Możliwości zdobycia zawodu i zatrudnienia osób z niepełnosprawnością wzroku są całkowicie indywidualne, podobnie jak osób widzących w normie. Można tu wyodrębnić dwie zasadnicze grupy, do pierwszej należą osoby, które straciły wzrok lub zaczęły znacznie słabiej widzieć. Do drugiej zaliczają się te osoby, które nie widzą od urodzenia lub dzieciństwa. W pierwszym wypadku najlepiej zacząć zastanawiać się, czy ich dotychczasowe miejsce pracy lub sposób jej wykonywania można dostosować do obecnej, utrudnionej sytuacji. Przeważnie jest to możliwe, tylko osoba zainteresowana nie wie jak to zrobić, jest zaskoczona i skrępowana swoją sytuacją. Jeżeli ktoś wykonywał pracę biurową, a obecnie ma poważne ograniczenia widzenia, ma kłopoty z pisaniem, czytaniem, orientacją przestrzenną w miejscu pracy, można spróbować modyfikować otoczenie i dostosować je do jego potrzeb. Zmienić oświetlenie poprzez wprowadzenie dodatkowej lampy. Zastosować pomoce optyczne. Może okazać się pomocna zmiana układu wyposażenia, np. ustawienie biurka przy oknie, zastosowanie kontrastu barw. Do pracy biurowej może okazać się przydatny komputer z większym ekranem, specjalne programy pozwalające odsłuchać dane wpisywane lub otrzymane itp. Również osoba, która straciła całkowicie wzrok potrafi wykonywać wiele prac biurowych. Dzięki nowym technologiom może z powodzeniem używać komputera z odpowiednim dla niej oprogramowaniem i urządzeniami z nim współpracującymi. Jeśli nawet trudno jest dostosować dokładnie to samo miejsce pracy, to przecież można w tej samej instytucji przygotować inne stanowisko (J. Kuczyńska-Kwapisz, J. Kwapisz, 1996). Jeżeli nie jest możliwa dalsza praca w tej samej instytucji, to zdobycie nowego zawodu dla osoby ociemniałej jest bardzo ograniczone. W zasadzie pozostaje głównie nauka masażu. Jest to bardzo dobry zawód, jednak wymaga on pewnych predyspozycji i pokonania rozmaitych trudności. Kandydaci do szkoły masażu muszą mieć dobry stan zdrowia, średnie wykształcenie, niezbyt zaawansowany wiek życia. Nauka trwa dwa lata. Niewidomi masażyści chętnie są zatrudniani, a także zakładają własne gabinety. W Polsce dorosłe osoby ociemniałe mają bardzo małe możliwości zdobywania nowych kwalifikacji zawodowych oraz nauczania się wyuczonego zawodu metodami bezwzrokowymi. Jak pisze S. Kotowski (2015, s. 159): „W ostatnich latach organizuje się mnóstwo szkoleń jak poszukiwać pracę i prawie wcale, jak ją wykonywać. Powstał też pewnego rodzaju mit – obsługa komputera jako przygotowanie do pra-

cy zawodowej. Umiejętność posługiwania się techniką komputerową jest bardzo ważnym elementem rehabilitacji zawodowej, ale tylko elementem. Osoba niewidoma musi umieć coś wykonać, w czym komputer jest przydatny. Sama umiejętność posługiwania się komputerem i urządzeniami peryferyjnymi nie stanowi wystarczającej podstawy do podjęcia pracy zawodowej i jej wykonywania. Konieczne jest opanowanie dodatkowych umiejętności, np. prowadzenia telemarketingu, poradnictwa z jakiejś dziedziny, wyszukiwania i opracowywania informacji, prowadzenia baz danych”. Częściową odpowiedzią na wymienione potrzeby jest organizowanie szkoleń przygotowujących do pracy organizowanych przez Polski Związek Niewidomych, Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi, Fundację Szansa i inne fundacje oraz stowarzyszenia. Przeważnie są one finansowane ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego. Są to jednak inicjatywy krótkotrwałe, prowadzone niesystematycznie i nie mogą rozwiązać globalnie problemu uzyskania kwalifikacji zawodowych i rehabilitacji dorosłych osób niewidomych. W Polsce nie istnieje zorganizowana, indywidualna pomoc w adaptacji do warunków nowego zakładu pracy lub nowej sytuacji w miejscu dotychczasowego zatrudnienia, tak jak to mogłam obserwować w Szwecji i Holandii. Tam odpowiednio przygotowany pracownik pomaga w znalezieniu lub utrzymaniu zatrudnienia, a wcześniej zorganizowania koniecznej rehabilitacji. Przez okres kilku miesięcy asystuje osobie niewidomej, udziela koniecznej pomocy w modyfikacji otoczenia i organizacji pracy, a także współpracuje z pracodawcą. Taką rolę zdaniem Marzenny Zaorskiej (2015) może pełnić tyflopadaagog zajmujący się problemem aktywności życiowej – zawodowej i prozawodowej osób dorosłych z niepełnosprawnością wzrokową. Aby możliwości zawodowe osoby niewidomej wykorzystać dla celów aktywizacji trzeba zapewnić jej właściwą edukację, rehabilitację, zorganizować indywidualne wsparcie, zapewnić dobre praktyki zawodowe, a także zmienić nastawienie pracodawców co do zatrudniania osób z uszkodzeniem wzroku oraz stwarzania im warunków do efektywnego wykonywania prac w ich zakładach.

Zakończenie Rozpoczęłam rozważania od myśli: „Nie ma kaleki – jest człowiek”, jeden ze studentów niewidomych, gdy spotkał się z brakiem zrozumienia, powiedział gorzko o sobie: „Nie ma człowieka – jest kaleka”. Myślę, że to jest bardzo ważne, aby tak kierować procesem wychowania, kształcenia, rehabilitacji, zmianami postaw naszego społeczeństwa, aby żadna z osób z niepełnosprawnością narządu wzroku nie odczuła słuszności tej parafrazy. Natomiast, istotne jest, aby przesłanie Masarczyka (2020, s. 41.) niewidomego Autora poniżej cytowanego tekstu: „Wierzę, że przyszłość, która nas czeka, będzie konstruowana przy pełnym współudziale osób z dysfunkcją narządu wzroku” było zrealizowane na płaszczyźnie legislacyjnej i społecznej.

Bibliografia

- Grzegorzewska Maria (1959). *Pedagogika specjalna*. Skrypt wykładów w Państwowym Instytucie pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Grzegorzewska Maria (1966). Rękopis przemówienia inauguracyjnego na rok akademicki 1966/67 w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej, Muzeum Marii Grzegorzewskiej w Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Czacka Róża (1938). Dziecko niewidome, w: Kuczyńska-Kwapisz J. (2011) *Wkład Matki Elżbiety Róży Czackiej w rozwój tyflogologii w kontekście współczesnej recepcji jej myśli*, Aneks, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Dycht, M. (2018). *Współczesne wyzwania pedagogiki przedszkolnej i szkolnej w obszarze edukacji włączającej dzieci niewidomych i słabowidzących*. Forum Pedagogiczne. 2, (93 – 109).
- Kotowski Stanisław (2015). *Cele rehabilitacji niewidomych i słabowidzących*, Warszawa: Fundacja Klucz.
- Kalbarczyk Marek (2018). *Ich trzecie oko*, Warszawa: Fundacja Szansa dla Niewidomych.
- Knap Agnieszka (2012). Praca psychologa w Dziale Wczesnego Wspomagania Rozwoju dziecka Niewidomego w Sobieszewie, w: Kuczyńska-Kwapisz J. red. (2012) *Współczesna recepcja myśli Matki Elżbiety Róży Czackiej – kształcenie i rehabilitacja*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Kuczyńska-Kwapisz Jadwiga, Kwapisz Jacek (1996). *Rehabilitacja osób niewidomych i słabowidzących*, z serii „Biblioteka Pracownika Socjalnego”, Warszawa: Wydawnictwo Interart.
- Kuczyńska-Kwapisz Jadwiga (2014). Wczesne wspomaganie rozwoju dzieci niewidomych i edukacja tyflopedagogiczna ich rodzin na przykładzie projektu „Międzynarodowa Szkoła Matek”, Forum Pedagogiczne, nr 2.
- Kuczyńska-Kwapisz Jadwiga (2016). Możliwości zawodowe osób niewidomych i słabowidzących – pozytywne przykłady, w: P. Jurkiewicz i J. Wiśniewska (red.) *Wokół pracy zawodowej osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Kuczyńska-Kwapisz Jadwiga (2017). Specjalne potrzeby edukacyjne uczniów z niepełnosprawnością wzroku. Szkoła Specjalna nr 4, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Masarczyk Paweł (2020). Twoje ograniczenia leżą o wiele dalej niż się spodziewasz – możliwości budowania ścieżki edukacyjno – zawodowej przez osoby niewidome, w: *W poszukiwaniu rozwiązań wspierających w rozwoju osoby z niepełnosprawnością wzroku – Dialog refleksji i doświadczeń*, Parys K., Stefański P. red., Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ostrowska Antonina (2015). *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993 – 2013*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Papuda-Dolińska Beata (2017). *Dziecko z niepełnosprawnością wzroku w roli ucznia szkoły ogólnodostępnej, integracyjnej i specjalnej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Śmiechowska-Petrovskij, E. (2015). *Adaptacja podręczników szkolnych*. Forum Pedagogiczne. 1, (195-212).
- Marzenna Zaorska (2015). *Tyflopedagog wobec problemu aktywności życiowej – zawodowej i prozawodowej osób dorosłych z niepełnosprawnością wzrokową*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych. Dz.U. 1997 nr 123 poz. 776.
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r. – Karta Praw Osób Niepełnosprawnych. M. P. 1997 nr 50 poz. 475.
- Ustawa z dnia 14 listopada 2003 r. o zmianie ustawy – Kodeks pracy oraz o zmianie niektórych innych ustaw. Dz. U. 2003 nr 213 poz.2081.
- Ustawa z dn. 14. Grudnia 2016, Prawo oświatowe (Dz.U.2017 r., art.127). Rozporządzenie MEN z dnia 24 sierpnia 2017 r. w sprawie organizowania wczesnego wspomaganie rozwoju dzieci (Dz.U. z 2017 r., poz. 1635).
- Obwieszczeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 lipca 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, paragraf 2, ust. 2, pkt 1 (Dz.U. Warszawa, dnia 28 lipca 2020 r). www.pfron.org.pl (dostępność 2012- 04-17).